

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

2003
ТОМ 10

Б. Д. ГРИНЧЕНКО НА ХЕРСОНЩИНІ:
МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДІЯЧА

У грудні 2003 р. українська громадськість святкуватиме 140-річчя з дня народження видатного письменника, перекладача, мовознавця, етнографа, педагога Бориса Дмитровича Грінченка. Ювілейні публікації істориків і літературознавців, мовознавців і фольклористів зможуть пролити світло на малодосліджені ділянки наукової творчості Б. Д. Грінченка, рельєфніше окреслити життєвий шлях цієї видатної особистості.

Непересічна роль Б. Д. Грінченка в українському літературному, науковому та громадсько-політичному житті кінця XIX – початку XX ст. давно визнана і оцінена в літературі. Комплекс досліджень творчості українського діяча настільки потужний, що можна говорити про існування цілого наукового напрямку – грінченкознавства.

Постать Б. Д. Грінченка в історіографії набула контраверсійних рис. Апологетичні оцінки його особи у вітчизняній літературі 1910–1920-х рр. як “вчителя життя”, “пророка” і “апостола” змінилися брутальним знущанням над творчим доробком українського діяча у 1930–1940-х рр. Але справедлива реабілітація Б. Д. Грінченка протягом 1960–1980-років не припинила спекуляцій його іменем. Останнім часом у потоці врочистої словесності до чергових ювілеїв народжується “грінченків міф” – модерний витвір ураженого національного самолюбства. Подолання наслідків міфотворчості – важливе завдання сучасних дослідників.

Завдання цієї статті полягало в розкритті деяких рис творчої біографії Б. Д. Грінченка на основі маловідомих фактів херсонського періоду його життя.

Період перебування Б. Д. Грінченка на Херсонщині не отримав адекватної оцінки в історичній науці. Увагу дослідників в першу чергу привертала літературні та громадські аспекти його діяльності в регіоні¹. У науково-популярних публікаціях місцевих краєзнавців і літературознавців оцінка грінченкових здобутків на Херсонщині набула гіпертрофованого вигляду і не витримує наукової критики. Зрештою лакуни у науковій реконструкції херсонського періоду життя Б. Д. Грінченка засвідчують відсутність в літературному відділі Херсонського краєзнавчого музею елементарної інформації про місце його проживання у Херсоні.

Малопримітний рядок з автобіографії Б. Д. Грінченка про його перебування в регіоні не дозволяє повноцінно відтворити картину херсонського життя українського діяча. “Я поїхав у Херсон статистиком губернского земства і півтора року там працював, то їздячи по городах і селах та збираючи матеріали, то обробляючи їх”, – згадував Б. Д. Грінченко². Проте за позбавленою емоційної насиченості фразою переховується складний і драматичний епізод його біографії.

В листі до Г. А. Коваленка (Коломацького) від 3 липня 1899 р. Б. Д. Грінченко демонструє значно більшу відвертість в оцінці свого херсонського життя. “Були такі обставини, що мені жилося в Херсонщині дуже погано – це один з найгірших часів мого життя. Я виїхав звідти з дуже важким почуттям із великим незадоволенням на людей, що вчинили мені там велику кривду. Може через це мені Херсон нелюбий город”, – констатує автор листа³. Які ж обставини змусили Б. Д. Грінченка через дванадцять років по виїзді з Херсонщини тримати в собі печучу образу на край та його мешканців?

У 1885 р. після втрати посади вчителя та завідувача народної школи у Нижній Сироватці на Сумщині молодий педагог зіткнувся зі звичними для творчої інтелігенції матеріальними негараздами. Пошук заробітків для підтримки належного добробуту родини змусив його відгукнутися на офіційну пропозицію губернской управи Херсонського земства та обійняти посаду земського статистика.

У 1881 р. земство ініціювало широкомасштабну програму статистичного дослідження Херсонської губернії. При губерській земській управі було створено спеціалізовану науково-дослідну структуру – статистичне відділення. До статистичної служби входили голова відділення, його старші та молодші помічники.

Розгортання оціночного і подвірного описів повітів Херсонської губернії призвело до значного попиту на кваліфіковані кадри статистиків. Земська управа проводила активний пошук відповідних спеціалістів. О. О. Русов (1847–1915) – організатор статистики в місцевому земстві – залучив до статистичної діяльності в Херсонській губернії талановитих діячів української науки і культури – А. С. Бориневича, М. І. Борисова, О. О. Браунера, Ф. О. Василевського, А. М. Грабенка (Коношенка), О. Ф. Волошина, Л. В. Падалку тощо⁴.

Восени 1885 р. персональний склад статистичного відділення сягнув чотирнадцяти осіб. Консолідації різних за походженням і професіями осіб у складі статистичного відділення сприяла поширена в середовищі української інтелігенції 1880-х рр. ідея культурництва, подвижницької роботи в інтересах народу. Земство, засноване на принципі самодіяльності населення, надавало широкі можливості для творчої самореалізації народницької інтелігенції. Практичні заняття земською статистикою цілком відповідали її прагненню до легальних методів суспільно-політичної діяльності. Більшість українських діячів йшли на земську службу керуючись саме народницькою ідеологією.

У грудні 1885 р. Б. Д. Грінченка було прийнято на службу до Херсонського земства на посаду молодшого помічника статистика⁵. Ця посада у статистичному від-

ділені земської управи вважалася тимчасовою і по завершенні статистичного опису губернії мала бути ліквідована.

Сам Б. Д. Грінченко розцінював офіційну службу діяльністю лише як гнітючу неминучість і завжди прагнув до необтяженого пошуком матеріальних статків вільного творчого життя літератора. Отримана ним земська посада статистика не пов'язувалася з творчим покликанням і розглядалася виключно як джерело тимчасового заробітку.

З грудня 1885 р. по травень 1887 р. Б. Д. Грінченко брав участь в статистичному описі Олександрійського, Тираспольського, Ананіївського та Херсонського повітів. Робота земських статистиків передбачала експедиційне обстеження населених пунктів і території повітів та збирання відомостей про господарське становище місцевого населення.

Умови праці земських статистиків були вкрай виснажливими. Постійні роз'їзди за будь-якої погоди, суцільне бездоріжжя, обтяжливі ночівлі і напівголодне життя негативно позначалися на фізичному здоров'ї та психологічному стані статистиків.

З огляду на обставини роботи земського статистика дивними здаються твердження деяких дослідників про начебто благотворний вплив херсонського життя на фізичне самопочуття Б. Д. Грінченка. Так, вже В. Дорошенко – один з його перших біографів – цілком необгрунтовано зазначав: "життя в Херсонщині мало добрий вплив на Грінченка, що занепавав було на здоров'я учителюючи"⁸.

Сам Б. Д. Грінченко однозначно негативно оцінює умови своєї нової діяльності. У листі до батька він скаржився, що "навіть вчителювання не розбиває так здоров'я, як статистичні роз'їзди"⁹. Прагнення залишити нецікаву для нього роботу земського статистика незмінно присутнє протягом усього херсонського періоду життя. Песимістичні настрої Б. Д. Грінченка під час опису Херсонського повіту знайшли яскраве відображення у його щоденникових нотатках 1887 р. "2 березня. Трегубова (Луїрив хутір)...Втомився як собака. Ночую у наймерзеннішого "кулака" у багні, у погані, серед глигальських розмов. Боже мій! Ще ж тільки половину хуторів проїхав! Коли ж я відійду, з цього багна, виберуся! Хоч би скоріше!"⁸.

Порятунок від нудної буденності офіційної службової діяльності Б. Д. Грінченко знаходив у зверненні до улюбленої літературної та етнографічної праці. Період 1885–1887 рр. став часом інтенсивного розвитку творчої особистості українського діяча.

На Херсонщині відбувається становлення Б. Д. Грінченка як українського поета, прозаїка, перекладача та літературного критика.

На початку 1880-х рр. Б. Д. Грінченко дебютував як український письменник після публікації кількох віршів на сторінках галицького журналу "Світ" під псевдонімом Перекотиполе. Поетичний жанр став визначальним

у творчості молодого письменника. Проте, оцінюючи характер своєї поетичної творчості, Б. Д. Грінченко відзначав: "Я ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть отдавати пісні. На поезію завжди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці – часом любові, дорогої, здебільшого – нудної, наймитської. Моя пісня – то мій робітничий відпочинок і моя робітничка молитва-надія"⁹.

У 1886–1887 рр. у Києві побачили світ дві збірки його поезій і оповідань – "Під сільською стріхою" та "Нові пісні та думи Василя Чайченка". У першій збірці були вміщені поетичні твори за 1881–1885 рр., серед яких – "Наша доля", "Ранок", "Коханий", "У темряві", "Хлібороб" тощо. Зміст другої збірки творів Б. Д. Грінченка нав'язний безпосередньо настроями та почуттями письменника у херсонський період життя. Тут опубліковано його поезії "Присвячую М.Г.", "Годі!", "Ізнов", "Південь на степу", "Нудьга", "О дайте сліз!", "Пісня".

Окремі поетичні твори херсонської доби побачили світ в 1893 р. у Львові у складі збірки "Під хмарним небом". Серед них – поезії "Горе вам!", "Душа горить!", "Моє щастя", "Я мучився довго" тощо.

Скромнішою за обсягами є спадщина Грінченка-прозаїка херсонської доби. Проте вона не поступається його поетичним творам за рівнем емоційної насиченості і мистецького відображення соціальної дійсності. В листі до Т.Зіньківського від 8 жовтня 1886 р. письменник згадує надіслані до одеського цензора з внутрішньої цензури два випуски своїх оповідань, у складі яких були оповідання "Екзамен", "Без хліба", "Сестриця Гала", "Одна, зовсім одна!", "Хлопець Санько", "Дядько Тимоха", "Ксеня", "Історія однієї борні", "Хата"¹⁰.

Саме на Херсонщині Б. Д. Грінченко створює такі хрестоматійні для української літератури прозаїчні твори як "Хата" та "Непокірний", якими зробив вагомий внесок у художню розробку інтелігентської тематики. Героями творів виступають представники демократичної української інтелігенції у їх народницьких шуканнях.

Українська літературна творчість у 1880-х рр. розвивалася в умовах жорсткого цензурного режиму царської Росії. Тому сподіватися на повну публікацію своїх творів у наддніпрянських виданнях Б. Д. Грінченку не доводилося. Протягом 1885–1887 рр. було заборонено друкувати переважну частину поданих письменником до одеської цензури творів¹¹. Звідси стає зрозумілою активність Б. Д. Грінченка у пошуку місця для видання "непрохідних" для російської цензури праць за кордоном – у Галичині.

У 1886–1887 рр. молодий письменник проводить жваве листування з корифеєм української літератури І. Я. Франком. Дослідникам відомі сім листів Б. Д. Грінченка до І. Я. Франка з Херсонщини, в яких він з ентузіазмом реагує на пропозиції галичанина щодо літературно-наукового співробітництва у західноукраїнських демократичних виданнях – журналах "Зоря" і "Поступ", альманасі "Ватра"¹². Зокрема, у 1886 р. на сторінках

“Зорі” під псевдонімом Ів. Перекотиполоз з’являється вірш Б. Д. Грінченка “В степах” (№ 17), під псевдонімом Б. Вільхівський було надруковано рецензії Б. Д. Грінченка на твори Г. М. Бораковського та збірку Панаса Мирного “Збираниця з рідного поля” (№ 17), “Збірник драматичних творів” Івана Карпенка-Карого (№ 22), комедію Панаса Мирного “Перемудрів” (№ 24) тощо.

Визначна подія в літературному житті Наддніпрянської України – видання 1886 р. коштом херсонської громади частково україномовного альманаху “Степ. Херсонський белетристичний збірник” – знайшла відгук у рецензії Б. Д. Грінченка в № 15–16 “Зорі” за 1887 рік. Суворо вимогливість Грінченка-критика до сучасних йому зразків літературної творчості простежується у прикінцевих висновках: “От й все, що дає нам “Степ”. Як бачите, небагато: можна було мати право більшого сподіватися, бо єсть у нас талановиті люде і чимало їх, – але ж. Але ж мабуть недурно у старих характеристиках Українця казане про його “медлительность и склонность к лени”¹³.

Разом з тим поява чергової української збірки в умовах сумнозвісних 1880-х рр. знайшла всебічну підтримку письменника і не могла не викликати почуття творчого задоволення. Сам Б. Д. Грінченко згадував про своє послідовне несприйняття українофобських настроїв деяких місцевих обивателів-“інтелектуалів”. Так, під час емоційної розмови з священником-вчителем с. Новокурське Херсонського повіту щодо доцільності видання альманаху “Степ” Б. Д. Грінченко ледь утримався від спокуси “ляснути по червоній пиці” молодого українофоба¹⁴.

Діапазон літературних зв’язків Б. Д. Грінченка досить широкий – Київ, Одеса, Чернігів, Львів та інші культурні центри українських земель. Через листування з багатьма представниками української інтелігенції письменник був обізнаний з культурним життям Наддніпрянської та Західної України.

Під час регулярних статистичних мандрівок Б. Д. Грінченко активно займався давньою і улюбленою справою – фольклористичними пошуками. Експедиційний метод обстеження Херсонської губернії дозволяв статистикам безпосередньо спілкуватися з місцевим населенням. Дехто з них поспідував збір статистичної інформації із етнографічно-фольклористичними студіями. Співробітниками статистичного відділення Херсонського земства було розроблено спеціальну програму етнографічного вивчення губернії¹⁵, а “Сборник Херсонского земства” час від часу поповнювався етнографічними працями місцевих дослідників. Етнографізм у працях херсонських статистиків неодноразово привертав увагу науковців. Так, відомий дослідник селянського господарства В. С. Постніков відзначав: “Збірники херсонських статистиків містять у собі багато безпосередніх спостережень із селянського побуту, виявляють живий інтерес до життя краю і багаті на узагальнення зібраного матеріалу”¹⁶.

Для Б. Д. Грінченка на Херсонщині фольклористичні пошуки стали однією з небагатьох сфер службової діяльності, якій він віддавав із задоволенням. Губернський статистик О. О. Браунер у своїх спогадах характеризував Б. Д. Грінченка як слабкого і малокомпетентного статистика, вказуючи, що він більше етнограф¹⁷.

Про глибокий інтерес молодого фольклориста до народного життя та побуту свідчить зміст щоденника, який Б. Д. Грінченко вів на початку 1887 р. під час статистичного опису Херсонського повіту. В с. Костомарівці йому зустрівся сліпий кобзар, що співав псалму про Лазаря. Б. Д. Грінченка попри обізнаність з пісненою манерою її виконання та особа сліпого співака: “Він співав од щирого серця, і слова псалми на його самого робили такий дужий вплив, що в деяких місцях у його бриніли на сліпих очах сльози... Дивлячись на ці уважливі обличчя, на котрих виразно одбивалося, що спів робить на їх душі глибоке враження, я думав собі, що при сьогочасному становищі народного життя, – ці сліпі і обдерті старці з своєю кобзою і такими піснями – єсть носители моральної правди проміждо нашим народом”¹⁸.

Результати фольклористичних пошуків Б. Д. Грінченка знайшли відображення в опублікованих на Херсонщині фольклорних збірниках і популярних просвітницьких книжках – “Думи про турецьку неволю та Самійла Кішку” (1886), “З народного поля (три казки)”, “Снігурка”, “Сопілка”, “Дівчина Леся” (1887), а також у рукописному збірнику “Село. Збірник народних пісень, казок, загадок (кое-що из этнографических материалов). Зібрав В. Чайченко (1886)”, що зберігається серед матеріалів фонду В. М. Гнатюка в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Чимало зібраних у ході службових мандрівок Херсонщиною етнографічних матеріалів увійшли до виданого вже у Чернігові тритомника “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях” (1895–1899) та “Словаря української мови” (1907–1909).

У 1888 р. журнал “Киевская старина” вмстив цікаве повідомлення Б. Д. Грінченка “Некоторые остатки старины в Херсонщине”, в якому автор подав зібрані в ході статистичних мандрівок губернією історико-етнографічні матеріали про заснування та розвиток декількох населених пунктів Херсонщини – сіл Петрово, Чечелівка та Шестерня Олександрійського повіту¹⁹. Особливу увагу Б. Д. Грінченка привернули запорозькі корені місцевих мешканців.

Таким чином, херсонський період грінченкового життя попри неприємні для самого діляча спогади відзначився помітними літературними та науковими здобутками.

Коллективна робота земських статистиків з обстеження губернії дозволила повною мірою розкрити індивідуальні якості та виявити від’ємні психологічні риси кожного з них. В умовах постійного нервового перенапруження велику роль у професійному спілкуванні та

міжособистісних взаєминах членів відділення відіграла здатність до спільної праці, до узгодження дій окремих осіб.

Активний учасник статистичного опису Херсонської губернії історик Л. В. Падалка пізніше згадував про гострі ділові суперечки в середовищі земських статистиків на початку роботи, що припинялися лише авторитетним втручанням голови статистичного відділення О. О. Браунера²⁰.

Професійні та особисті якості кожного статистика пройшли ретельне випробування повсякденною працею і часом. Під неформальним керівництвом О. О. Русова – визнаного лідера серед коллег-статистиків – статистичне відділення Херсонського земства перетворилося на міцну демократичну за духом колегію однодумців. За словами С. Ф. Русової, воно «жило як одна родина, і всі брали участь і в radoцax, і в горі кожного свого члена...»²¹. Проте для Б. Д. Грінченка в товаристві земських статистиків місця не знайшлося.

Важко встановити справжні обставини розриву з колегами-статистиками. Але певні факти творчої біографії українського діяча дозволяють припустити, що причиною непорозуміння з херсонцями стали принципи ваді Грінченкового характеру.

Сучасники, вказуючи на колосальну працездатність, наполегливість і витривалість Б. Д. Грінченка, зауважують на його складному для спілкування з колегами характері. Знайомий з Б. Д. Грінченком по Чернігову письменник Г. О. Коваленко попереджав у листі свого тезку Г. А. Коваленка (Коломацького): «сього добродія краще знати і поважати – далеко, а не зблизу...»²².

Нетерплячість до чужих помилок і непомірна амбіційність Б. Д. Грінченка неодноразово спричиняли конфлікти між ним та його оточенням. Свого часу М. В. Лисенко відзначив: «Грінченка треба було б посадити десь на необитаємий острів, обкласти його книжками, і він зробив би втрое більше, ніж зробив»²³. Психологічна напруга у стосунках Б. Д. Грінченка з колегами серйозно заважала спільній праці на користь українській справі.

Листування Г. А. Коваленка і Б. Д. Грінченка дозволяє встановити деякі факти, що прискорили виїзд останнього з Херсонщини. Конфлікт між Б. Д. Грінченком і деякими колегами по статистичному відділенню (зокрема із старшим помічником статистика Ф. О. Василевським) ускладнив його подальшу службу в Херсонському земстві²⁴.

Із завершенням навесні 1887 р. фронтального статистичного опису повітів Херсонської губернії відбулася реорганізація статистичної служби місцевого земства. Практичні потреби земської діяльності покликали до життя нову форму статистичного дослідження краю – поточну статистику. За проектом О. О. Русова в Херсонському земстві було створено складну децентралізовану статистичну службу, до якої входили губерньська статистична комісія, губерньський і повітові статистики, періодичні губерньські з'їзди земських статистиків²⁵.

На посади повітових статистиків у 1887 р. було запрошено осіб, які брали активну участь в оціночному описі губернії і зарекомендували себе як талановиті дослідники-краєзнавці. – І. П. Авдеев (Херсонський повіт), А. С. Бориневич (Одеський повіт), М. І. Борисов (Олександрійський повіт), А. Ф. Окушко (Ананівський повіт), Л. В. Падалка (Єлисаветградський повіт), Б. Ю. Трояновський (Тираспольський повіт). Очолив статистичну службу губерньський статистик О. О. Браунер²⁶.

Із скороченням штатів статистичного відділення влітку 1887 р. Б. Д. Грінченко покинув службу у місцевому земстві та назавжди залишив Херсонщину.

¹ *Калиниченко І. Ю.* Б. Д. Грінченко у Херсоні // Борис Грінченко: Літературні розвідки, бібліографічні нариси. – Херсон, 2000. – С. 3–5; *Рябінін-Склярєвський О. О.* Херсонський гурток Русова. 1885–1889 // ІР НБУВ, ф. X, № 18048, арк. 30.

² *Грінченко Б. Д.* Автобіографія // Грінченко Б. Д. Твори в двох томах. – Т. 1. – К., 1963. – С. 568.

³ ІР НБУВ, ф. 134, № 87–96, арк. 5–5 зв.

⁴ *Макієнко О. А.* З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70–80-ті роки XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття: Вид. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 122.

⁵ Действия Херсонской губернской земской управы по статистическому описанию губернии // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 1. – С. 34.

⁶ *Дорошенко В.* Борис Грінченко (1863–1910) // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 51. – Кн. 9. – С. 449.

⁷ ІР НБУВ, ф. 134, № 45, арк. 1.

⁸ *Поєрїбний А. Г.* Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1. – С. 118.

⁹ *Грінченко Б. Д.* Писання: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1903. – С. 5–6.

¹⁰ *Смець О.* Вони були дітьми своєї епохи // Березина. 1997. – № 1–2. – С. 95.

¹¹ *Рябінін-Склярєвський О. О.* Херсонський гурток Русова. 1885–1889 // ІР НБУВ, ф. X, № 18048, арк. 30.

¹² *Поєрїбний А. Г.* Листування Бориса Грінченка з Іваном Франком // Радянське літературознавство. – 1988. – № 12. – С. 34–38.

¹³ Зоря. – 1887. – № 15–16.

¹⁴ *Поєрїбний А. Г.* Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1. – С. 118.

¹⁵ Опыт программы для этнографического изучения Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1889. – № 3. – С. 68–75.

¹⁶ *Постников В. Е.* Южнорусское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – С. 22.

¹⁷ *Рябінін-Склярєвський О. О.* Херсонський гурток Русова. 1885–1889 // ІР НБУВ, ф. X, № 18048, арк. 30.

¹⁸ *Поєрїбний А. Г.* Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1. – С. 116.

¹⁹ *В. Ч.* Некоторые остатки старины в Херсонщине // Киевская старина. – 1888. – № 9. – С. 73–75.

²⁰ *Падалка Л. В.* Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика // Статистический вестник. – 1915–1916. – Кн. 2. – С. 66.

²¹ Русова С. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 161.

²² ІР НБУВ, ф. 134. – № 45, арк. 3.

²³ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Л., 1931. – С. 127.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 170, № 196, арк. 1.

²⁵ Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890. – С. 17–18.

²⁶ Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890. – С. 18.

Віра Павлова

**КРАЄЗНАВСТВО В ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ Т. М. МОВЧАНІВСЬКОГО
(архівні та музейні джерела про його діяльність)**

Ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського – представника української культури й науки 1920–1930-х рр. добре відоме архівістам, археологам, музейним працівникам в Україні. У біобібліографічному довіднику “Українські архівісти” (випуск 1) вміщено статтю, в якій основну увагу приділено архівній діяльності Т. М. Мовчанівського¹. В енциклопедичному словнику-довіднику “Дослідники археології України” подано довідку про Т. М. Мовчанівського як археолога².

Поєднання різних наукових інтересів, серйозне ставлення до вивчення різних за походженням історичних джерел, високий фаховий рівень – все це дозволяє віднести Т. М. Мовчанівського до кола тих дослідників, надбання яких слугуватиме багатьом поколінням науковців в Україні.

Народився Т. Мовчанівський у травні 1899 р. в родині священника в селі Берестовець Уманського повіту Київської губернії. Здобув традиційну для духовенства освіту: навчався в Уманському духовному училищі в Київській та Одеській семінаріях (1913–1918). Проте духовного сану не прийняв, присвятив себе громадській та просвітницькій діяльності³.

Із 1919 р. Т. М. Мовчанівський очолював школу в Берестовці. Там він організував курси самоосвіти та осередок “Просвіти”, створив музей при клубі. З 1921 р. очолював трудову школу в с. Краснопілка, де також організував музей. Під впливом знайомства з П. П. Курінним, тоді директором Уманської чоловічої гімназії й Уманським краєзнавчим музеєм, захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток. Завдяки зусиллям Т. Мовчанівського 1924 р. було створено ще один сільський музей при Верхнянському клубі⁴.

1925 р. Теодосій Миколайович, очолював організаційні роботи щодо створення Бердичівського окружного архіву та краєзнавчого музею. З 1926 по 1928 рр. він працював на посаді директора музею, а пізніше, з 1928 по 1932 р. – заступником директора з наукової роботи. За його ініціативою територію кармелітського монастиря в Бердичеві, де розмістився музей, у 1928 р. було оголошено історико-культурним заповідником⁵.

У ці роки Т. М. Мовчанівський набував досвіду архівіста та археолога. З метою консультацій і контролю за діловодством він відвідав 68 установ в місті та в окрузі, проводив численні лекції та бесіди. За його учас-

ттю створювалися архівні гуртки та діяла змінна виставка архівних документів⁶.

У 1926–1927 рр. він брав участь в експедиції під керівництвом П. П. Курінного (на той час вже директора Всеукраїнського Музейного містечка та Лаврського заповідника у Києві) в розкопках Райковецького кургану та могильника на р. Гнилоп'яті у Житомирській області. 1928 р. проводив археологічні розвідки в селах Юрківка, Вовчинці, Обухівка, Білопольє, Андрушівка, де були зафіксовані пам'ятки трипільської та черняхівської археологічних культур. Поблизу с. Райки, Ягнятина, Бєдлівки, Верхнячки були виявлені городища часів Київської Русі.

З 1929 по 1935 р. Т. М. Мовчанівський, маючи певний досвід археолога, керував розкопками Райковецького городища XI–XIII ст., що знаходилося поблизу с. Райки Бердичівського району Житомирської області. Тоді це городище, зруйноване під час татарської навали 1240 р., стало чи не єдиною давньоруською пам'яткою, повністю дослідженою. Добра збереженість культурного шару на дитинці городища та повне його археологічне розкриття дали можливість Т. Мовчанівському отримати матеріал великого наукового значення. Під час розкопок було виявлено залишки укріплень, десятків жител і майстерень, тисячі стародавніх предметів. Речі, знайдені in situ, переконливо свідчили про високий рівень розвитку давньоруського ремесла й торгівлі.

Для наукової обробки масових знахідок, за ініціативою Т. Мовчанівського, було створено спеціальний історико-археологічний відділ, куди залучалися фахівці різних галузей: геологи, біологи, хіміки та ін.⁷ Це було новаторським підходом в українській археології. Колекція знахідок на Райковецькому городищі, яка крім давньоруських, складається з речей трипільської культури, скіфського часу, ранньослов'янських та слов'янських поселень, зберігається зараз в археологічних фондах Національного музею історії України. Археологічна експозиція музею, що висвітлює історію земель України від кам'яного віку, в кожному розділі має матеріали з розкопок Т. М. Мовчанівського.

Здійснюючи наукову обробку матеріалів, Т. М. Мовчанівський зробив лише попередні повідомлення про результати своїх досліджень⁸. Пізніше ґрунтовна моногра-